

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტი
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ГРУЗИНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУСТАВЕЛИ

ACADEMY OF SCIENCES OF THE GSSR
THE RUSTAVELI INSTITUTE OF THE
HISTORY OF GEORGIAN LITERATURE

ლიზეკაზუჩუნი ძიებანი
ЛИТЕРАТУРНЫЕ РАЗЫСКАНИЯ
LITERARY RESEARCHES

II

ილია აბულაძე

ძაბთულის კვალი ქველი სომხური მწერლობის ერთს კვლავში

ხომხური პატერიკის წყარავს ხაგითხიხათვის

ძველი სომხური მწერლობის ის ძეგლი, რომელშიაც ქართულის კვალს შევნიშნაეთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში პატერიკის სახელით არის ცნობილი. სომხურად ის *Հարանց վարդ*—ჰარანც ვარქად (ე. ი. მამათა ქცევადად ანუ ცხოვრებად) იწოდება, ხოლო ქართულად—«მამათა ცხოვრებად». ეს ძეგლი დიდად საგულისხმო ნაწარმოებს წარმოადგენს საშუალო საუკუნეების მსოფლიო საეკლესიო მწერლობისათვის. მისი სახელწოდების მიხედვით მოსალოდნელი იყო გვეფიქრა, რომ ასეთი სახელის მატარებელ კრებულში საუბარი იქნება ამა თუ იმ პირის ცხოვრება-მოქალაქობის შესახებო, მაგრამ აქ საეკლესიო მოღვაწეების ცხოვრებათა მთლიანი წიგნები კი არ მოგვეპოვება, არამედ მათი თავგადასავლის ცალკეული ეპიზოდებია თავმოყრილი გარკვეული რიგის მიხედვით. ეს მოღვაწენი უმეტესად მოწესეები ანუ ბერ-მონაზვნები არიან, ზოგნი დიდად ცნობილნი ეკლესია-მონასტრების მამანი (განსაკუთრებით მეგვიპტელნი) და ზოგნი უცნობნიც, რომელთა სახელები ხშირად არც არის აღნიშნული. მამათა და მოწესეთა შესახებ ნაამბობნი, ანუ თხრობანი, როგორც მათ ძველად ეძახდნენ, თვითმხილველი ავტორების კალამს კი არ ეკუთვნიან, არამედ ისეთი გამომთქმელების ნაწარმოებებს წარმოადგენენ, რომლებიც უმთავრესად გადმოცემების ლიტერატურულ დამუშავებას ეწევიან.

ლეგენდარული ხასიათის ასეთი თხრობანი, რომლებიც საბერმონაზვნო ცხოვრების წარსამართავად არიან გამოთქმული, დიდად საინტერესონი არიან თავიანთი ფორმით,—თხრობათა ნოველური და ზღაპრული სტილით. ეს გარემოება შეიქმნა მთავარი მიზეზიც იმისა, რომ პატერიკების ნოველებსა და ლეგენდებს დაეწაფა ალორძინებისა და ახალი საუკუნეების მრავალი ევროპიელი სახელგანთქმული მწერალი, რომლებიც უხვად იღებდნენ მათგან მითთვის საგულისხმო სუფეტებს¹.

ასეთი დამოკიდებულება პატერიკისადმი არც გვიანდელი საშუალო საუკუნეების სომხური მწერლობისათვის არის უცხო. სომხური «მამათა ცხოვრე-

¹ ზღრ. აკად. А. С. Орлов. Древняя русская литература—XI-XVI вв. Москва—Ленинград, 1937, გვ. 40—43.

ბისა გავლენა სომხურ ორიგინალურ მწერლობაზე და განსაკუთრებით იგაგ-
არაკულ ლიტერატურაზე, რომლის თვალსაჩინო წარმომადგენელი ვარდან აი-
გეკელია (XIII ს.), მეტად დიდია. არა ერთი შეხვედრა დაადასტურა «მამათა
ცხოვრების» თხრობებსა და ვარდანის არაკებს შორის აკად. ნ. მარმა, რომელმაც დიდი გულმოდგინებით გამოაქვეყნა ვრცელი გამოკვლევითურთ ვარ-
დანის იგაგ-არაკები¹.

რა გავლენა მოახდინა «მამათა ცხოვრების» თხრობებმა ქართულ ორიგი-
ნალურ შემოქმედებაზე, არ ვიცით, რადგან ამ მხრით ეს ძეგლი არავის გაუხ-
დია შესწავლის საგნად. რომ უკვალოდ მას არც ჩვენში უნდა ჩაველო, თვით
«ვეფხისტყაოსნის» ავტორისათვისაც კი, ამას ზოგიერთი მსგავსებაც მოწმობს,
ძეგლებს შორის რომ შეინიშნება. ასე, მაგალითად, შოთას ქმნილების ადგილი:

„გველსა ხვრელით ამოიყვანს ენა ტკბილად მოუბარია“
(საიუბ. გამოც.: 901),

ეხმაურება «მამათა ცხოვრების» ადგილს:

„ვითარცა მსახვრალი ტკბილთა მიერ სიტყუათაგან მვეცსა მას
ქურელისაგან...“
(საქ. მუხ. ხელნაწერთა A ფონდი № 1105, 453v).

ანდა:

„უმსგავსო საქმე ყოველი მოკლეა, მით ოხერია“
(საიუბ. გამოც.: 1090, 3),

ასეთს პარალელებს პოულობს «მამათა ცხოვრებაში»:

1. „უჯამოდ და უზომოდ ქმნილი ყოველივე მოკლე არს და მცირედ ჟამი-
სა და უფროსლა საენებელ არს, ვიდრე სარგებელ“

(საქ. მუხ. ხელნაწ. A ფონდი, № 1105, 283v).

2. „ყოველივე საქმე, რომელი არა უნდეს სულსა, იგი მოკლე არს და მცი-
რედ ჟამისა“

(იქვე: 353v).

მაგრამ ყველაფერი ეს ცალკეა საკვლევი და ეხლა ჩვენს მიზანს არ წარმოად-
გენს. ამჟამად ჩვენ პატერიკების ქართული და სომხური ვერსიების სახეები გვა-
ინტერესებს და, რაც მთავარია, ხომ არ არსებობს მათ შორის რაიმე კავშირი?

ქართულად «მამათა ცხოვრების» რამდენიმე რედაქცია მოგვეპოვება. ორი
მითგანის არსებობა აკად. ნ. მარმა შენიშნა, როდესაც ის ათონის ქართულ
ხელნაწერებს სწავლობდა. ისინი X—XI საუკუნეების ნუსხებით არიან მოღწე-
ული (№ 50 და № 51)². პირველი (№ 50), რომლის მასალა თემატიკურად
არის დალაგებული, შეიცავს 38 თავს. თხრობანი აქ უმთავრესად ეკლესიის
ცნობილ მამებს მიეწერებიან (იოანე ოქროპირს, ეფრემ ასურს, ბასილ კესარი-
ელსა და სხვ.). ეს ვერსია, როგორც აკად. ნ. მარმა დაადგინა, ემხრობა

¹ Н. Марр. Сборники притч Вардана, материалы для истории средневековой армянской литературы, чч. I, II, III, СПб., 1894.

² Н. Марр. Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера, ч. I: Описание пяти пергаментных рукописей. ЗВО, т. XIII, СПб., 1901, 83. 3—36.

ფოტი პატრიარქის მიერ (IX ს.) შედგენილ 'Ανθρῶν ἀγίῳν βίβλιος-ს (Migne, P. G. CIII, გვ. 664—665)¹. მეორე ქართული რედაქცია კი (№ 51), იმავე აკად. ნ. მარის თანახმად, მოქმედ პირთა ანბანური რიგითაა გაწყობილი და ემხრობა ბერძნულ ერთ-ერთ რედაქციას, ცნობილს 'Αποφθέγματα ἁγίων ἀγίων πατέρων-ს (Migne, P. G. LXV, გვ. 71—440)².

ხსენებულ რედაქციითაა გარდა კიდევ მოიპოვება ქართულად სხვებიც. ამათი სახეები და ტიპური ნუსხები, რომლებიც თბილისის სიძველეთ-საცავებშია დაცული, აკად. ქ. ქეკელიძემ გაარკვია და აღწერა³. აქიდან ვტყობილობთ, რომ ჩვენებური ნუსხებიდან ერთი მოკლე რედაქციას წარმოადგენს, რომელიც ერთადერთი და ნაკლებადი ნუსხითაა მოდწეული, ხოლო მეორე, რომელიც მრავალი ნუსხითაა წარმოდგენილი, ვ რ ც ე ლ ი ა. ორივე ბერძნულიდან არის გადმოთარგმნილი, პირველი ევთვიმე ათონელის მიერ და მეორე თეოფილე ხუცეს-მონაზონისაგან. რედაქციულად ამათი დედნები ერთმანეთისაგან არ უნდა ყოფილიყვნენ განსხვავებული, მხოლოდ ცალკე არსებობდა ბერძნულადც მოკლე სახის «მამათა ცხოვრება» თუ არა, ამის თქმა, ძნელია, რადგან ცნობილია, რომ ქართული მოკლე ნუსხის მთარგმნელი ჩვეული იყო «კლებასაცა და შენატებასაც». ვ რ ც ე ლ ი ა ქართული «მამათა ცხოვრება» 25 თავისაგან შედგება; დაყოფა თემატიკური წესით არის შესრულებული, ისე როგორც მოკლეშიაც. თვითელი თავის ქვეშ მოქცეული ეპიზოდები მამათა ანბანური რიგითაა დალაგებული, თუმცა მათ შორის ცალკე თხრობათა სახით ისეთი შემთხვევებიც არის ხოლმე აღწერილი, რომლებიც რომელიმე მოწესის სახელთან არაა დაკავშირებული. ჩამოთვლილ რედაქციებს გარდა ქართულად დაცულია კიდევ «პარხლის მრავალთავში» (A—95) ის ეპიზოდები «მამათა ცხოვრებებისა», რომლებიც ანტონი მეგვიპტელს მიეწერება, სახელწოდებით — «სწავლანი დიდისა ანტონისნი». თავისი ენით ესენი ყველა დასახელებული რედაქციისაგან სხვაობენ.

ესენია ქართული «მამათა ცხოვრების» ძირითადი რედაქციები. როგორც ვხედავთ, მით დიდად ყოფილან 'ძველად დაინტერესებული და რამდენჯერმეც კი გადმოულიათ ქართულად. არც ერთი რედაქცია სამწუხაროდ დღემდის არაა გამოქვეყნებული, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში აკად. ნ. მარის მიერ აღწერილ ნუსხათაგან გამომწვევებულ ზოგიერთ ნიმუშს, რომლებიც მან უმთავრესად ენობრივი ინტერესებით შეარჩია, და აკად. არნ. ჩიქობავას მიერ ევთვიმე ათონელის თარგმანის X საუკუნის ნუსხიდან აღებულ ერთ ფურცელს, რომელიც მან პალეოგრაფიული ინტერესით «პალეოგრაფიური სავარჯიშოს» II რვეულში მოათავსა⁴. გამოსაქვეყნებლად კი ღირდა დასახელებული

¹ Н. Марр. Агиографические материалы по грузинским рукописям Иверы, ч. I: Описание пяти пергаментных рукописей. ЗВО, т. XIII, СПб., 1901, гв. 9—15.

² იქვე, გვ. 35.

³ ქ. ქეკელიძე. ქართული ლიტერატურის ისტორია, ძველი მწერლობა, I ტ. მეორე გამოცემა, 1941 წ. გვ. 503—505.

⁴ არნ. ჩიქობავა. სავარჯიშო ქართულ პალეოგრაფიაში, რვეული II, ტფილისი 1927 წ., გვ. 13—14.

ძეგლი, რადგან ის არა მარტო ლიტერატურის ისტორიისათვის არის მნიშვნელოვანი, არამედ ქართული ენის ისტორიისათვისაც, კერძოდ ქართული ლექსიკონისათვის, როგორც ეს ყველაზე უწინარეს სულხან-საბა ორბელიანმა შენიშნა და ერთ-ერთ ძირითად წყაროდაც გაიხადა თავისი ლექსიკონისათვის (თეოფილეს თარგმანი მხოლოდ, როგორც ამის მის მითითებათა შეჯერება არკვევს)¹.

სომხურ ხელნაწერ ფონდებშიაც *Հարսնց վարք* («მამათა ცხოვრება») უხვად ჩანს წარმოდგენილი სხვადასხვა დროის ნუსხებით, მაგრამ რანაირი მიმართება არსებობს მათ შორის, დადგენილი არაა. სულ ნათელი ეს მხარე არც ამ ძეგლის, ვენეციელი გამომცემლისათვის ჩანს, რის გამო აკად. ნ. მარის შენიშვნა, რომ «вообще, рукописное предание по отношению этого рода армянских памятников, даже отпечатанных, не вполне выяснено», სწორია დღევანდელი დღისთვისაც. პირველი გამოცემა, რომელიც ისპაჰანს არის შესრულებული 1641 წელს, ამ საუკუნისათვის გავრცელებული ხელნაწერების ბეკდვითი განმეორება ჩანს, ხოლო მეორე გამოცემა, ვენეციისა², 1855 წელს გამოქვეყნებული, ათიოდე სხვადასხვა მოცულობის ნუსხის მიხედვითაა გამოცემული. გამომცემელს, როგორც წინასიტყვაობიდან ვრუკობილობთ, მხედველობაში მიუღია ხელნაწერთა ჩვენებანი და ენობრივი თვისებანი და ამიტომ წინანდელი გამოცემის ტექსტი დაუნაწევრებია: «ერთი წილი აღრიხნდელ თარგმანად აქვს აღიარებული და გამოყოფილად ბეკდავს სხვა ნუსხებში დაცულ და გვიანდელ თარგმანად მიჩნეულ ტექსტთან ერთად, ხოლო მეორე ნაწილი, რომელსაც ვარიანტები სხვაგან არ გააჩნია, მაგრამ ენობრივად ძველი არა ჩანს, დამატებად აქვს დართული.

მეორე გამოცემის რედაქტორი, როგორც აღვნიშნეთ, ენას დაჰკვირვებია და ასკვნის, რომ სომხურ «მამათა ცხოვრებაში», რომელიც დროთა მსვლელობაში თანდათანობით იესებოდა ახალ-ახალი თარგმანებით, შეინიშნება როგორც სირიული გავლენა, ისე ბერძნულისაცო, რასაც აკად. ნ. მარიც ადასტურებს³. ის ვარემოება, რომ გავრცელებული სომხური ვერსია «მამათა ცხოვრებისა» სხვადასხვა ხანისა და სხვადასხვა ენიდან ნათარგმნ კრებულს წარმოადგენს, იმისათვის ვინც საზოგადოდ ქართულისა და სომხური მწერლობის ძეგლების მიმართებას სწავლობს, ბუნებრივად სეამს კითხვას: ჩანს თუ არა რაიმე დამოკიდებულება ამ მხრით სომხურსა და ქართულ «მამათა ცხოვრებებს» შორის?

პირველი შედარებიდანაც კი, რომელიც ჩვენ ქართული და სომხური ტექსტების პარალელური ჩაკითხვით მივიღეთ, გარკვეულად აღინიშნება კვალი ერთის გავლენისა მეორეზე. ამის საბოჭმო ადგილები შემდეგია:

¹ თბილისური ნუსხები (შერჩევით) ამ ძეგლის ყველა რედაქციებისა გადმოწერილი მაქვს და ვამზადებ გამოსაცემად.

² *Վարք սրբոց և քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց, հատ. I և II, Վենեսիկ, 1855.*

³ Н. М а р р. Описание пяти пергаментных рукописей... გვ. 86.

1. «თქუა მამამან ანტონი,—ვითარცა თევზ-
თა და-რ[ა]ე-ყოვნოს ზღვასგან კიდე ვმელსა
ზედა და მოკუ[დებინ], ესრეთვე მონაზ[ონნი,
უკუეთუ] იყოვინან სენაკისაგან, ვინა ერისკაც-
თა თანა იქცეოდინან, მოაკლდებიან და-
უღლებისაგან...

(A—1105: 67v).

სომხური ყოველმხრივ უდგას მხარში ქართულს. განსხვავებაა მხოლოდ ერთში: ქართულის „მოაკლდებიან“ სომხურში *მხოანჩეჩინ*, ე. ი. ამოკულები-
ან-ად¹ არის წარმოდგენილი, ისიც შეუფერებლად მომდევნო სიტყვასთან — *ჩ
հանդարთიქხნէ*-სთან, რაც ქართულად მოგვეცემდა— „ამოკულებიან დაუღლები-
საგან“-ო. ცხადია, აქ მოკულებიან არის ცუდად ამოკითხული „მოაკლ-
დებიან“ და მისი ნაყოფია სომხურის უსწორობა.

2. «თქუა ბერმან, ვითარცა სახედ უცხოთა
კაცთა უცხოთა შინა სახლსა ვერ ძალ უც და-
ყენებად სხვსა, არა თუ ჰკითხოს სახლისა უფალ-
სა, ესრეთვე და მტერიცა, არა თუ შეგყვანებულ
იქმნეს, ვერ შევალს. ხოლო შენ ილოცვედი და
იტყოდი: უფალო, შენ უწყი, თუ ვითარ მო-
ვიგო მე, პირუტყვ ვარ. და უგუზურ და არა
რად უწყი, შენ მომიყვანე მე მწყობრსა ამას
საცხორებელსა, შენვე მაცხოვრე, ვითარცა უწყ-
ვი...

(A—1105, 37v—38r).

*«Ասաց հայրն Անտոն. զոր օրինակ ձկունը
թէ յամեսցեն ի ցամաքի՝ մեռանիցին, այս-
պէս և կրնասուրք թէ եկալ ի սենեկէ յամե-
ցին և կամ ընդ գեղջուկս շրջեսցին՝ մեռա-
նիցին ի հանդարտիւթիւնէ...»*
(II հրատ. հատ. I, 507).

*«Ասաց դարձեալ ծերն. զոր օրինակ ի ոռւն
օտար ոչ կարող է կացուցանել զօր, այլ ոք
եթէ ոչ հարցանիցէ գտեր տանն, այսպէս և
թշնամի եթէ ոչ մատուցանի յանձն՝ ոչ կարէ
մտանել: Այլ դու աղօթելով ասասցես. Տէր,
դու գիտես թէ՛ որպէս աստուցար գիս. իսկ
ես անբան և անմիտ անասուն եմ և գիտեմ ե
ոչ ինչ. դու արկեր գիս ի գունդս յայս ոչխար-
աց ճօղ կոչեսցից. դու կնցուցես գիս որպէս
և գիտես...»*

(I հատ. 457—8).

აქ კი, მეგონა, აღრევაა „მოგება“—პასუხის გაცემასა—და „მოგება“—შე-
ძენას—შორის.

3. «თქუა ბერმან: განაშიშულე მახვლი
შენი. ჰრქუა მას ძმამან, არამედ არა მიტყე-
ბენ ვნებანი. ჰრქუა მას ბერმან: განაღა წერილ
არს—მხადე მე დღესა ჭირისა შენისასა და მე
გვიგნა შენ...

(A—1105, 33v—34r).

*«Ասաց դարձեալ. Ի բաց խիսցես գգան-
ջար զո և ցրուես: Ասէ ցնա եղբայրն. Ոչ
թոյլ տան ինձ ատնել ակտը իմ: Ասէ ցնա
ծերն. Գրեալ է՝ կարգացես դու առ իս յաւուր
նեղութեան զո, ես փրկեսցիք զքեզ...»*
(I հատ. 454).

აქაც აგრეთვე ცუდად ამოკითხვის შედეგი ჩანს *բանჯარ* (=მხალი) მახ-
ვლისა. უხერხულობა, ეტყობა, შეუნიშნავთ გადამწერთ და დაუმატებიათ:
և ցրուես (=და განაბნიე-ო; განბნევა კი მხლისა შეიძლება და არა მახვილისა).

4. «იყო ვინმე მეკრისტონე ქალაქსა რომელსამე შინა. და მივიდა ვინმე მისვე ქა-
ლაქისაჲ და მიართუა მას ნამარხევედ ხუთასი დრაჰკანი დაბეჭდულად, და ჰრქუა მას: „მირღე
ესი, და ოდეს მივმდეს, მცირედ-მცირედ მომცემდი მე აქამთ“. ხოლო არაგინ იყო მუნ, ოდეს
მისცა მას დაბეჭდული იგი თუნიერ ერთი ვინმე წარჩინებულთაგან ქალაქისათა, გარეშეთ მე-
კრისტონისა მის. წარჰვლიდა და ესმა, და იხილა, ოდეს მისცემდა კაცი იგი განძსა მას
ხოლო მეკრისტონე იგი მას ვერ ხედვიდა.

წარვდეს რად მცირედი რაამე დღენი, სავმარ ექმნა კაცსა მას მიმცემელსა დრაჰკანი
და ჰრქუა მეკრისტონესა მას: „მომეც მე დრაჰკინისა მისგან რაოდენიმე, რამეთუ მივმს“
ხოლო იგი მიწოდბილი იყო, ვითარმედ არავის უხილავს, არცა ვის ასმიეს, ოდეს მისცა მა

3. ლიტერატურული ძიებანი, ტ. II, 1944.

საფასო იგი, უარ ყო და ჰრქუა: „რომლისა დრაჰკინსაგან, ყოვლად არა ვიცი, თუ რასა იტყვ, არცა რაჲ მოგიცემიეს ჩემდა“...».

(A—1105, 384v)

რომ მეტად აღარ განვავარძოთ ეს თხრობა, ისედაც ნათელია, რომ აქ მეკრისტონე „ფულის მიმბარებელსა და შემდეგ პატრონის მოთხოვნისა-ებრ დამბრუნებელს“ აღნიშნავს. სომხურს შესაბამის თხრობაშიაც (საათ. II, 369 — 370), რომელიც აქ სივრცელის გამო არ მომყავს, ყველგან მეკრისტონეს შე-სატყვისად *Մեկրխսունէ* არის. ვენეციელ გამომცემელს ეს სიტყვა საკუთარ სა-ხელად მიუჩნევია და ამის გამო მთავრული ასოთი გადმოსცემს დასაწყის ზგერას¹. რომ ეს სახელი საკუთარი არაა, ამას, როგორც ვთქვით, თვით კონტექსტებიც მოწმობს. ამ სახელის ფუძე ბერძნული ჩანს, ისიც გვიანდელი ხანისა. როგორც ბერძნულის სათანადო ლექსიკონებიდან ირკვევა, ეს ფუძე *χρῆσῶν*, — *ἄνωγ* (გა-მოთქმით: ქრისონ) სახელისაა, რაც აღნიშნავს *der Schatz*-ს ან *μισθητρῶν*-ს (ე. ი. Münzer, Münzarbeiter-ს)². ამ „ქრისონ“-ის პარალელური ხმარებისა თუ გამოთქმისა იყო აღბათ „კრისტონ“-იც, რომლიდანაც წარმოქმნილია ქართუ-ლი მაწარმოებლების საშუალებით — „მე-კრისტონ-ე“. თუ ასეა, მაშინ ცხადია, საიდანაც მომდინარეობს სომხურში *մեկրխսունէ*, რომელიც ყველა სომეხი ლე-ქსიკოგრაფის მიერ საკუთარ სახელად არის მიჩნეული. ამათგან არც აკად. ჰრ. აქარიანი წარმოადგენს გამონაკლისს. მას ეს სიტყვა თავის „ეტიმოლოგი-ურ ლექსიკონში“ (*Հայեբէն արմատական բարբարն*) არა აქვს შეტანილი, რაც იმას მოწმობს, რომ იგი მასაც საკუთარ სახელად მიუჩნევია (თუ, რასა-კვირველია, შემთხვევით არ გამოჰჩინია).

დასასრულ კიდევ ერთი მაგალითი:

5. ჰრქუა მამამან მოხე: „კაცი, რომელი ივლ-ტოდის კაცთაგან, მსგავს არს იგი ყურძენსა მწიფესა, ხოლო რომელი კაცთა თანა აღრეულ იფოს, მსგავს არს იგი კაწახსა უნდილსა...“

(A—1105, 73v)

«Ասաց հայրն Մովսէս. Կրօնաւոր որ փա-խիցէ ի մարդկանէ, նման է հասուն խաղողի-խիկ որ ընդ մարդիկ խառնեալ իցէ, է նա իբրև դէտխածն (+ վաթխալ ի յաղբիս უմա-ტებს 1641 წლის გამოცემა; საათ. II, 505).

შედარება, როგორც ვხედავთ, მეტად მხატვრულია, რაც საერთოდ დამა-ბასიათებელი მხარეა მამათა ცხოვრებისა. ერთ შემთხვევაში ერთი მოვლენა მიმსგავსებულია „მწიფე ყურძენს“, ხოლო მეორეში „უნდილ კაწახს“, ე. ი. მკვა-ხე რალაც ხილს, რომელიც ფონეტიკური მსგავსების გამო „კოწახურ“-თან, შე-იძლება ვიფიქროთ, გარეული ყურძენია, ანუ ბოტანიკის ენაზე რომ იტყვიან — *berberis vulgaris* L.³ მართლაც ასე აქვს განმარტებული აკად. ჰრ. აქარი-

¹ სულხან-საბა ორბელიანს შეტანილი აქვს ეს სიტყვა თავის ლექსიკონში, მაგრამ განმარტებას ვერ იძლევა, ადგილს კი მიათითებს, საიდანაც ის ამ სიტყვას იღებს. ეს სწორედ ჩვენი ძეგლია და მისი ზემორე მოყვანილი თხრობა.

² ცნობების მოწოდებით ბერძნული ლექსიკონებიდან დამავალა თინა ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ - მ ა .

³ „კოწახურ“-ი ივანე გვარამაძის განმარტებით (ნ. მისი ლექსიკონი, საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა II ფონდი, № 52), „ხილია წითელი, მოგრძელო წაკულაკი, ოქტომბერ-

ანს ქართ. „კოწახურ“-ის სომხ. ბადალი *კიბიქილი*, რომელიც მას ქართული-დან ნასესხებად მიაჩნია¹.

ზემორე მოყვანილი შედარება დარღვეულია სომხურში: ერთგან იქაც -მწიფე ყურძენი-ა“ (*ჩააიან ქაიიი*) დასახელებული, ხოლო მეორეგან, პირველთან დასაპარისპირებლად „დათრგუნვილი“ ანუ „დატკეპნილი“ (*კიქაბ*), მაგრამ ისე, რომ არაა ნათქვამი, თუ რა არის დატკეპნილი. ეს კი მასზე მიგვითითებს, რომ აქ რაღაც აკლია, ანდა *კიქაბ*-ი რაღაც სხვა სიტყვის შებლაღული სახეა, რაც გადამწერის საქმე უნდა იყოს. ქართულ ტექსტთან დაპირისპირება აშკარად გვეუბნება, რომ აქ, სომხურშიც, „კაწახი“ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ **კიბაქ*-ის ფორმით², რაც, იმის გამო, რომ ის ჩვეულებრივი სიტყვა არ ყოფილა სომხური მწერლობისათვის, გადამწერს შეცდომად მიუჩნევია და შეუცვლია *კიქაბ*-ით (ე. ი. ნატკეპნით). შემდეგში უგრძენიათ უხერხულობა ასეთი ცვლილებისა და ზოგ ხელნაწერებში გადამწერთვე გამართვის მიზნით მიუმატებიათ *ქაქხაქ ქ კაიქაქ*.—*ეკიქაბზ + ქაქხაქ ქ კაიქაქ* = ნატკეპნი, გადაგდებული ნაგავსო. ამნაირად, უდავოდ მგონია, რომ «მამათა ცხოვრების» სომხური ვერსიის მოყვანილ თხრობაში *კიქაბ*-ი შებლაღული სახეა **კიბაქ*-ისა, რასაც აღნიშნული ძეგლის ქართული ვერსიის სათანადო ადგილიც მოწმობს.

«მამათა ცხოვრების» სომხური ვერსიისა და ქართული ვერსიის ერთ-ერთი ზემორე მოყვანილი რედაქციის თხრობების ადგილთა ასეთი მიმართება ურთიერთთან თავისთავად გვიკარნახებს აღნიშნოთ, რომ სომხური ტექსტი თავისი ასეთი *ნონ სენს*-ებით ქართულზე და მოკიდებულ ი. ცხადია, უნდა ვიფიქროთ ისიც, რომ ამ თხრობებს გარდა სომხურში მოიპოვება კიდევ სხვებიც, რომლებიც ქართულზე იქნება დამოკიდებული. სხვა თხრობებიცაო, ვამბობთ, და არა მთელი წიგნი, რადგან, როგორც

ნოემბერში მწიფდება და მისგან გამაგრილებელ სასმისს ამზადებენ“. უცხო ენაზე *l'épine-vinete*-სა და სომხ. *ბიქხის*-ს უდრისო.

¹ ჯ. *შაპიხან*. *ჯაქერტნი აქრათოასკან გაააქან*, ჩათ. III, გვ. 1278.

² ბიბლიის იმ ადგილების მიხედვით, სადაც „კაწახი“ იხმარება (ესაია 18,5; ეზეკ. 18,2; იგაენი 10,26, საქ. მუხუმის ხელნაწ. A ფონდი № 51), ის ჩანს მცენარედ, რომელიც ჰყვავის, აქვს ტყეუბი (ესაია 18,5) და რომლის ნაყოფი კბილის მომკვთია (ეზეკ. 18,2; იგაენი 10,26). აქიდან ნათელია, რომ „კაწახი“ შინაარსით იგივე „კოწახურ-*კიბიქილი*“-ია, რომელთანაც მას ფონეტიკური შეხვედრაც ახასიათებს. თუ *კიბიქილი* ქართულიდან არის ნასესხები, მაშინ „კაწახი“-ის სომხ. ბადალი **კიბაქ* ქართულიდანვე უნდა იყოს ნასესხები. ქართ. „კაწახ-კოწახურ“-ი კანურშიაც გვხვდება „ქაცახი—ქაცახური“ ფორმით, რაც ფორმასთან ერთად შინაარსითაც მსგავსია ქართლისა; კანურში „ქაცახი-ქაცახური“ ის რიგის წევრს და ზოგჯერ სიმჟავესაც აღნიშნავს. არ უნდა იყოს საცილობელი, რომ კანურ „ქაცახ“-თან ახლო კავშირშია სომხ. *გაყაქ*, რომელიც „მბარ“-ს აღნიშნავს. ისიც, მსგავსად *კიბიქილი*-ისა და *კიბაქ*-ისა, ნასესხები ჩანს ქართველურისავე ენისაგან.—კანურისაგან. ამრიგად, ირკვევა, რომ *კიბიქილი*-ს გარდა, რომელიც ქართულიდან („კოწახური“) ითვლება ნასესხებად, სომხურს ჰქონია *კიბაქ*-იც, რაც *გაყაქ*-თან ერთად აგრეთვე ნასესხები ჩანს: *კიბაქ*-ი—ქართულიდან („კაწახ || „კოწახ“) და *გაყაქ*-ი—კანურიდან („ქაცახ“-ი) და არა პირუკუ, როგორც ჰრ. აქარიან თვლის (ქართ. „კაწახი“ და ჰან. „ქაცახი“—„ქაცახური“ სომხურიდან არიან ნასესხებიო, ნ. *Արմ. բառ.* VI, გვ. 1431—1432).

აღნიშნეთ, ის სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა უცხო წყაროს თარგმანთაგან შედგენილ კრებულად მიიჩნევა.

რადგან «მამათა ცხოვრების» ერთ-ერთმა ქართულმა თარგმანმა, რომელიც XI-ის გასულს არის ნათარგმნი ბერძნულიდან თეოფილე ხუცეს-მონაზონის მიერ, ისეთი შეხედვრები მოგვცა სომხურ ვერსიასთან, რომ მისი ზოგიერთი თხრობა ქართულზე აღმოჩნდა დამოკიდებული და მასთან ისიც გვაგარაუდებინა, რომ ქართულზე დამოკიდებული უნდა იყვნენ კიდევ სხვებიც, ამიტომ ბუნებრივად ისმის კითხვა, ხომ არ შეიძლება სომხურის წყაროდ ყოფილიყო აღნიშნული ქართული თარგმანი? ამ კითხვაზე გადაჭრით ვერას ვიტყვი, რადგან ასეთი non sens-ების შემცველი თხრობების სახე სხვა ქართული რედაქციების მხრით არ ვიცი, ვინაიდან ისინი ან დაცული აღარ არიან, დეფექტურობის გამო ხელნაწერისა, ანდა ჩვენთვის მიუწოდებელია, რადგან ჩვენში არ მოიპოვებთან (ათონის ხელნაწერები). საბოლოო პასუხს დასმულ კითხვაზე იმიტომაც ვერ ვავსებთ, რომ თვით non sens-ების დღეს მიმაკვლეველი ქართული თხრობები სომხურ სათანადო ტექსტებთან ყოველთვის ზედმიწევნილობას ვერ იჩენენ. ამდენად, მაშასადამე, «მამათა ცხოვრების» სომხური ვერსიის თხრობათა ერთი ნაწილის წყარო ქართულის ერთ-ერთი რედაქცია ჩანს, მაგრამ სახელდობრ რომელი, ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. ადვილად შესაძლებელია, ეს უშუალო წყარო დღეს ქართულად აღარც მოიპოვებოდეს, მაგრამ ნიუხედავად ამისა ფაქტი, რომ «მამათა ცხოვრების» სომხური ვერსიის თხრობათა წილი ქართულიდან არის ნათარგმნი, ურყევეია.

ნათქვამის შემდეგ ბუნებრივად ისმის ასეთი კითხვა: როდის შეიძლება და ქართულიდან ეთარგმნათ «მამათა ცხოვრების» თხრობანი სომხურად? «მამათა ცხოვრების» სომხური ვერსიის ვენეციელ გამომცემელს (1855 წ.) ენის თვალსაზრისით სომხური ტექსტი განაწილებული აქვს სამ ჯგუფად: ერთი ყველაზე ადრინდელია, კლასიკური სომხურის ხანისაა (V ს.), ერთიც შედარებით ყველაზე ახალია და ერთი კიდევ პირველის გვიანდელისა და უკანასკნელის წინა ხანისაა. ვინაიდან non sens-ების შემცველი თხრობები ძირითადად ამ უკანასკნელ ჯგუფში იმყოფება, ამიტომ ისინი ვერც მეტად ადრინდელი და ვერც მეტად გვიანდელი ვერ იქნებიან. როგორც ვნახეთ, თეოფილეს ქართული თარგმანი, რომელიც ყველაზე უფრო ვრცელია და ყველაზე გვიანდელი და უფრო გავრცელებულიც ძველს ქართულ სინამდვილეში, ყოველთვის ზედმიწევნილობას ვერ იცავს ტექსტობრივ non sens-ების შემცველ სომხურ თხრობებთან, რის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ სომხურის უშუალო ქართული წყარო წინარე ხანას ეკუთვნის, მეცხრე ან მეათე საუკუნისაა. ხოლო რამდენადაც ამ საუკუნეებში ქართული კულტურული წრეები, როგორც ეს სხვა მასალებიდან ჩანს, ახლო ურთიერთობაში იმყოფებიან სომხურ წრეებთან ტაოკლარჯეთსა და ზოგჯერ იერუსალემს, ამდენად საფი-

ქ რ ე ბ ე ლ ი ც ა ი, ი ს ი ნ ი (მ ა მ ა თ ა ც ხ ო ვ რ ე ბ ი ს თ ხ რ ო ბ ა ნ ი)
ა ქ ე თ ა რ გ მ ნ ა თ IX—X ს.ს-ში.

რომ ქართულ კულტურულ წრეებთან ახლო ურთიერთობაში მყოფ სომხურ წრეთა ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს სომხური მამათა ცხოვრების გარკვეული ნაწილი, ამას ამ ძეგლის ქართულთან საერთო ხმარების ისეთი ლექსიკაც მოწმობს, როგორც წინანდელი ხანის სომხურ თარგმანებში არსად შეინიშნება და რომელიც სამართლიანად ქართულიდან ნასესხებად მიიჩნევა (ნ. ჯ. *Ա ճ ա ո ի ա ն. Ա զ ր ա տ ա կ ա ն բ ա ո ս ր ա ն*). ასეთები: *ჯობი—ჯიქ¹*, *ძონძი—ძიუნძ (ჰირძიუნძ)*, *ბალღინჯი—բաღღინჯ¹* და სხვ... თუნდაც აღნიშნული ძეგლის თარგმანს არ შეჰყოლოდა ეს სიტყვები სომხურ მწერლობაში, არამედ მანამდის ჰქონოდა ამათ სომხურში მოქალაქობა მოპოვებული, ისინი იმას მაინც მოწმობენ, რომ სომეხი მთარგმნელი ასეთი იშვიათი სიტყვების ხმარებით ქართულ გარემოსთან ახლო მდგომია. ის ვერ იქნება IX—X ს-ზე აღრიხდელი მოღვაწე, რადგან ამაში მას მისი თარგმანის ლექსიკა ამხელს, კერძოდ „ბალღინჯ“-ის ღ-ს გადაღება *ქ*-თი, რაც, როგორც სხვა მასალებით მტკიცდება, IX—X ს-ზე აღრე აღარ შეიძლებოდა.

ИЛЬЯ АБУЛАДЗЕ

ГРУЗИНИЗМЫ В ОДНОМ ПАМЯТНИКЕ ДРЕВНЕ-АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

К вопросу об источнике армянского Патерика

Резюме

1. В древне-армянском Патерике, считающемся сборником разновременных переводов с разных языков, замечаются разные *non sens*-ы; происхождение их может быть объяснено лишь в том случае, если за оригинал рассказов, содержащих эти *non sens*-ы, будет принят грузинский текст.

2. Присутствие таких *non sens*-ов в упомянутом памятнике дает основание предполагать, что одна часть армянского Патерика переведена с грузинского, но какая из ныне существующих редакций грузинского Патерика лежит в основе древне-армянского перевода, трудно определить. Весьма возможно, что грузинский оригинал армянского перевода до нас и не дошел, но, несмотря на это, зависимость некоторых текстов армянского Патерика от соответствующих грузинских версий несомненна.

¹ სხვა ტექსტში არსად გვხვდებათ, აღნიშნავს აკად. ჰრ. აქარიანი თავის „ეტიმოლოგიურს ლექსიკონში“.

3. Время армянского перевода, имея в виду общее развитие грузино-армянских литературных связей в прошлом, наряду с языковыми показателями перевода (лексического и фонетического порядка), приблизительно падает на IX—X вв.

Гор. Тбилиси

1 июля 1944 г.
